

Н.А. Кулдашев,

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
Маъмурий ҳуқуқ кафедраси катта ўқитувчиси, юридик
фанлар номзоди

ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР СОДИР ЭТИЛИШИ ОҚИБАТИДА ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРЛАРНИ ҚОПЛАШ ИНСТИТУТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШГА ОИД МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация: мақолада ҳуқуқбузарликлар оқибатида жабрланувчига етказилган зарарларни қоплаш тартиби, усуллари ва чораларини такомиллаштиришга оид мулоҳазалар билдирилган.

Калит сўзлар: ҳуқуқбузарлик, зарар, зиён, деликт, жабрланувчи, зарарни қоплаш, зарарни тўлаш, ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик).

Аннотация: в статье изложены мнения, касающиеся совершенствования порядка, способов и мер возмещения вреда потерпевшему, причиненного в результате совершения правонарушений.

Ключевые слова: правонарушение, вред, ущерб, деликт, потерпевший, возмещение вреда, выплата вреда, незаконные действия (бездействие).

Annotation: the article presents the views concerning the improvement of the order, the methods and measures of compensation to the victim of harm caused by the commission of offenses.

Key words: offense, harm, damage, delict, victim, indemnification, harm payment, illegal action (inaction).

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш таъминланганда у чинакам ҳуқуқий, фуқаролик жамияти бўлади [1, 413-бет]. Зеро, ҳуқуқбузарлик оқибатида жабрланувчига етказилган зарарларни ундиришни таъминлаш ҳам фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг бир усули ҳисобланади.

Ҳаммамизга маълумки зарарлар аксарият ҳолларда қутилмаган ҳодиса ва тасодифлар натижасида пайдо бўлади. Шу сабабдан зарарларнинг келиб чиқишини ҳар доим ҳам олдиндан айтиб бўлмайди. Жамият аъзолари эса ҳар қандай даврда ҳам қутилмаган зарарлардан ҳимояланиш чораларини кўриб келганлар. Бугун барча ривожланган давлатларнинг қонунларида зарарларнинг олдини олиш чоралари ҳамда етказилган зарар оқибатларини қоплаш билан боғлиқ муносабатлар у ёки бу тартибда белгиланган. Жумладан, миллий қонунчилигимизда ҳам бунга оид муносабатларни тартибга солишчи бир қатор қонунлар ва қонуности ҳужжатлар мавжуддир. Маълумки, зарар ва уни қоплаш билан боғлиқ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқий институт ҳисобланади ва бу Фуқаролик кодексининг “Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар” [2, 111-бет, 130-бет, 194-бет] номли 57-боб нормалари билан тартибга солинган. Бироқ шиддатли глобаллашув жараёни, фан ва техниканинг ривожланиши, ортиқча хавф манбаларининг кўпайиб бориши зарарларнинг келиб чиқиш сабабларини сезиларли даражада ошироқда. Айниқса, айни дамда мулкӣ зарарларни келтириб чиқарувчи сабаблар ҳам ўзгача тус олмоқдаки, шахсларга табиат ҳодисаларидан кўра

кўпроқ ғайриқонуний ҳаракатлар оқибатида мулкӣ зиён етмоқда. Биламизки, ҳар қандай ҳуқуқбузарлик оқибатида мулкӣ зиён етказилмаслиги мумкин, аммо шахсга қаратилган ҳар қандай ҳуқуқбузарлик унинг ҳуқуқ ва манфаатларининг бузилишига олиб келади. Статистик маълумотларга кўра, кейинги пайтларда мулкӣ зарарларни келтириб чиқадиган ҳуқуқбузарликлар ҳам сон жиҳатдан ортиб бормоқда. Бу эса ҳуқуқбузарликлар оқибатида жабрланувчига етказилган зарарларни қоплашни биргина фуқаролик-ҳуқуқий усуллар билан таъминлаш имконини бермайди ва натижада зарарни қоплаш чоралари ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан ҳам белгиланиши лозим бўлади. Бу борада ҳуқуқшунос олим профессор О. Оқюлов, инсон ҳуқуқ ва манфаатларини фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилишни ҳар томонлама, кенг қўламли ва ҳаммабоп усул сифатида эътироф этиб, жиноий-ҳуқуқий ва маъмурий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялаш таъсирчан ва самарали эканлигини таъкидлайди [3, 39-бет].

Шу ўринда жабрланувчиларга етказилган зарарларни қоплашда суғурта хизмати ҳам муҳим ўрин тутаётганлигини таъкидлаш лозим. Масалан, транспорт воситалари орқали ёки меҳнат жараёнида шикастланиш оқибатида фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига, мол-мулкига етказилган зарарларни қоплашда қонунлар асосида белгиланган мажбурий суғурталар ҳам яхши самара бермоқда. Аммо, ҳар доим ҳам шахсларнинг суғурта хизматидан фойдаланмаслиги ёки ижтимоий муносабатларнинг ҳамма жабҳаларида суғурта хизматининг йўқлиги ҳам зарарлардан ҳимояланишда қутилган натижани бермайди. Назаримизда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини янада самарали ҳимоялашни таъминлаш мақсадида ҳуқуқбузарликлар оқибатида етказилган зарарларни қоплашда махсус фондни (жамғарма ёки суғурта хизмати) ташкил этиш ҳамда жабрланувчининг зарари шу фонд томонидан қопланишини ва айбдордан регресс тартибда ундириш тартибини жорий қилиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса ҳуқуқбузарликлар натижасида жабрланувчиларга етказилган зарарларни ўз вақтида ва тўлиқ қоплаш имконини беради.

Зарарларни ундириш аксарият ҳолларда фуқаролик-ҳуқуқий усуллар орқали таъминлансада, ҳуқуқбузарликлар оқибатида жабрланувчиларга етказилган зарарларни қоплашнинг жиноий-ҳуқуқий ва маъмурий-ҳуқуқий тартибларини ҳам қайд этиш лозим. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг ЖПКнинг 56-моддасига кўра, “Жиноят, худди шунингдек ақли норасо шахснинг жамоат учун хавфли қилмиши шахсга, корхонага, муассасага ёки ташкилотга мулкӣ зарар етказган деб ҳисоблаш учун далиллар бўлса, улар фуқаровий даъвогар деб эътироф этилади. Фуқаровий даъвогар деб эътироф этиш ҳақида суриштирувчи, терговчи, прокурор қарор, суд эса ажрим чиқаради”. Ушбу норманинг мазмунига кўра, жиноят оқибатида етказилган зарарни ундиришнинг жиноий-ҳуқуқий тартиби белгиланганлигини эътироф этиш керак. Худди шунингдек маъмурий-ҳуқуқий тартиб ҳам Ўзбекистон Республикаси МЖТКнинг 38-моддасида “...маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш оқибатида жисмоний шахсга, корхона, муассаса, ташкилотга, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи ёки давлатга етказилган мулкӣ зарар белгилаб қўйилган энг кам иш ҳақидан кўп бўлмаса, орган (мансабдор шахс) жазо қўлланиш пайтида

айбдор бу зарарни қоплаши тўғрисидаги масалани ҳам ҳал этишга ҳақлидир, маъмурий ишлар бўйича судья эса бу масалани етказилган зарар миқдоридан қатъи назар ҳал қилаверади” деб мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида жиноят оқибатида жабрланувчига етказилган зарарни ундириш чоралари муайян даражада белгиланган. Бу чоралар жиноят ишини юритиш жараёнида суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд органи томонидан таъминланиши назарда тутилган. Масалан, ЖПКнинг 211 ва 290-моддаларида, жиноий йўл билан орттирилган пуллар ва бошқа бойликлар суднинг ҳукмига биноан жиноят натижасида етказилган мулкӣ зарарни қоплашга ўтказилиши ёки ҳукмнинг фуқаровий даъвога ва бошқа мулкӣ ундиришларга доир қисмининг ижросини таъминлаш учун суриштирувчи, терговчи ёки суд гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ёки фуқаровий жавобгарнинг мол-мулкини хатлаши мумкинлиги белгиланган. Бироқ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида маъмурий ҳуқуқбузарлик оқибатида етказилган зарарларни ишни юритиш давомида ҳал этиш ҳуқуқбузарлик ишини кўраётган орган (мансабдор шахс) томонидан ҳал этиш ваколати кўрсатилган бўлса-да, зарарни қоплашни таъминлаш чоралари МЖТКнинг бирон-бир моддасида белгиланмаган. Бундан ташқари, МЖТКнинг “Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларнинг тааллуқлилиги” номли XVIII боб қоидаларига биноан, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишда 30 дан ортиқ давлат органлари (мансабдор шахслари) ваколатли бўлса-да, МЖТКнинг 309-моддаси 4-қисми талабларига кўра, фақатгина судлар ва вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи туман (шаҳар) комиссиялари мулкӣ зарарни ундириб олиш тўғрисида қарор чиқариш ваколатига эга. Бошқача айтганда, маъмурий ҳуқуқбузарлик оқибатида етказилган зарарларни жабрланувчига ундириш тўғрисидаги масалани ҳал қилиш ваколати шу ишларни кўриб чиқишга ваколатли бўлган барча давлат органларига (мансабдор шахсларига) берилмаган. Бу эса амалиётда кўп ҳолларда маъмурий ҳуқуқбузарлик оқибатида етказилган зарарнинг жабрланувчига қопланмаслигига ва ҳуқуқбузарга нисбатан маъмурий жазо қўллаш билан маъмурий ҳуқуқбузарлик иши яқунлишига олиб келади. Албатта, жиноят ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларини юритишдаги асосий вазифа қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя этиш ҳамда содир этилган ҳуқуқбузарлик учун адолатли жавобгарлик белгилашдир. Шундай бўлсада, жиноят ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини юритишда суриштирувчи, терговчи ёки ишни кўриб чиқувчи мансабдор шахс, жабрланувчига етказилган зарарни қоплаб беришнинг барча қонуний чораларини ҳам кўриши керак. Бу чоралар қаторида, жиноят ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс томонидан жабрланувчига етказилган зарарни қоплаши ўзига нисбатан жазо тайинланишида жавобгарликни енгилаштирувчи ҳолат сифатида эътиборга олинишини ҳам тушунтиради. Натижада, жабрланувчи фойдасига зарарни ундиришнинг барча қонуний чоралари қўлланилиб самара бермаса, жабрланувчи суднинг чиқарган ҳукми ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини кўрган давлат органи (мансабдор шахс) қарори асосида фуқаролик ишлари бўйича судга мурожаат

этиши ва зарарни қоплаш фуқаролик-ҳуқуқий тартибда ҳал этилиши таъминланади.

Юқоридагиларга кўра айтиш мумкинки, ҳуқуқбузарлик оқибатида етказилган зарарларни айбдордан жабрланувчи фойдасига ундириб бериш ваколати ҳуқуқбузарлик ишини юритаётган ёки кўриб чиқаётган ваколатли органга (мансабдор шахсга) берилган экан, зарарнинг жабрланувчи фойдасига ундиришни таъминловчи чоралар ҳам қонунчиликда қатъий ва аниқ қилиб белгиланиши керак.

Ҳуқуқбузарликлар оқибатида етказилган зарарлар ҳақида фикр юритганда, зарар учун жавобгар субъектни аниқлаш ёки зарарни ундириш тўғрисидаги талаб кимга қаратилиши масаласига ҳам тўхталиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, умумий қоидага кўра етказилган зарар уни етказган шахс томонидан қопланиши керак бўлса-да, ҳуқуқ нормаларида зарар етказишда учинчи шахсларнинг ҳам жавобгарлиги назарда тутилган. Масалан, ЖПКнинг “Ашёвий далилларни шикастлаганлик ёки йўқотганлик учун жавобгарлик” номли 212-модданинг 2-қисмида “Айблов ҳукми чиқарилганда, агар бу ашё маҳкумга ёки фуқаровий жавобгарга тегишли бўлса, унинг қиймати тўланмайди; агар ашё бошқа бирор шахсга тегишли бўлса, унинг қиймати бу шахсга суд томонидан тўланиши ...” кераклиги тўғрисидаги қоида белгиланган. Яъни ашёвий далилнинг шикастланиши ёки йўқолишида кимнинг айби бўлишидан қатъий назар, зарарни тўлаш суднинг зиммасида эканлиги англашилади. Аммо ашёвий далилларга зарар етказиш ҳолатлари ҳар доим ҳам суд органи томонидан ёки унинг айби билан етказилмаслиги мумкинлигини ҳисобга олсак, зарарни зарар етказган шахс ёки зарар етказилишида айбдор бўлган шахс тўлаши керак бўлади. Худду шу каби муаммо фуқаролик қонун нормаларида ҳам мавжуддир. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 991-моддасининг 1-қисмида: “Қонунга хилоф тарзда ҳукм этиш, қонунга хилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга хилоф қўллаш, қамоқ тариқасидаги маъмурий жазони қонунга хилоф тарзда бериш натижасида фуқарога етказилган зарар суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари айбидан қатъи назар, қонунда белгиланган тартибда давлат томонидан тўла ҳажмда тўланади”, - дея белгиланган. Аммо, зарарни давлат томонидан тўлаш тартибини белгиловчи қонун амалда мавжуд эмас, шу боис зарарни қоплаш давлатнинг қайси органи томонидан ҳамда қандай тартибда қопланиши масаласи белгиланмаган. Шу мақсадда, Ўзбекистон Республикасининг ФК, ЖПКнинг юқорида назарда тутилган моддаларида назарда тутилган зарарларни қоплашнинг тартибини белгилаб берувчи Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан пул тўловларини тўлаш тартиби тўғрисида”ги Қонунини қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу Қонунни қабул қилиш лозимлигини, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 15, 990, 991-моддаларида давлат органлари ва мансабдор шахслар, шунингдек суруштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг қонунга хилоф ҳаракатлари туфайли етказилган зарарни давлат томонидан тўлаш тартиби белгиланганлиги билан ҳам асослаш мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, зарар ва уни қоплаш фуқаролик-ҳуқуқий институт ҳисобланар экан, ҳуқуқбузарликлар оқибатида етказилган мулкий зарар ҳажмини аниқлашда ҳам фуқаролик ҳуқуқи қоидаларига таяниш керак. Яъни, етказилган зарарни қоплаш масаласи жиноий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини юритиш ёки кўриб чиқиш давомида ҳал этилаётганда, нафақат етказилган ҳақиқий зарарни, балки жабрланувчининг ўз ҳуқуқини тиклаш учун қилган харажатларини (масалан, адвокат хизмати учун ҳақ, шикастланган мулкни жойига қўйиш учун уста ҳақи ва бошқ.) ва бой берган фойдасини (масалан, касал кунлари учун йўқотган даромади) ҳам ҳуқуқбузардан ундириш чоралари кўрилиши керак. Чунки Фуқаролик кодексининг 14-моддасига кўра зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ополмай қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади. Шундан келиб чиқиб, жиноий ва маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини юритаётган ёки кўриб чиқаётган орган (мансабдор шахс) томонидан зарар ҳажми аниқланаётганда жабрланувчининг ҳақиқий зарарини, ҳуқуқини тиклаш учун қилган харажатларини ва бой берган фойдасини ҳам ҳисобга олиши керак.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, жиноий ва маъмурий ҳуқуқбузарликлар оқибатида етказилган зарарларни қоплаш масаласи ҳуқуқбузарлик ишини юритиш ва кўриб чиқиш жараёнида ваколатли давлат органи (мансабдор шахс) томонидан узил-кесил ҳал этилмоғи лозимлигини, чунки ҳуқуқнинг асосий вазифаси нафақат ҳуқуқбузарни жазолаш, балки паймол бўлган ҳуқуқларни тиклаш эканлигини ҳам таъкидлаш керак. Қолаверса, 2017 йил мамлакатимизда “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” сифатида эълон қилинганлиги шахсларга ҳуқуқбузарликлар оқибатида етказилган зарарларни ўз вақтида ва тўлиқ қопланиши масаласида ҳам қатъий чоралар тартибини белгилашни ҳам назарда тутди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови” мавзусидаги маърузасида, “Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак” деган фикрни билдирдилар. Шу фикрдан келиб чиқиб, ҳуқуқбузар томонидан шахсга етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш нафақат жабрланувчининг ҳуқуқи, балки бу зарарни жабрланувчи фойдасига ундирилишини таъминлаш ҳуқуқбузарликни кўриб чиқаётган давлат органларининг (мансабдор шахсларининг) мажбурияти сифатида ҳам белгиланиши лозим деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т. 7. – Т., 1999. – Б. 413.
2. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар цивилистика фанида “деликт” деб аталади. “Деликт” атамаси Ўзбекистон

Республикасининг фуқаролик қонунчилигида қўлланилмайди, бироқ юридик адабиётларда кенг фойдаланилади. Луғатларда “ҳуқуқбузарлик”, “бузилиш, айб”, “қонунни бузиш” дея таржима қилинган. Қаранг: Юридик энциклопедия. – Т., 2001. – Б. 111.; Муҳиддинов Р.А. ва бошқ. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Т., 2009. – Б. 130.; Англо-русский словарь : 53000 слов. 20-е изд., стереотип. – М., 1985. – С. 194.

3. Окюлов О. Защита от попыток гражданского-правовыми средствами // Ҳуқуқ / Право / Law. – 2004. – С. 39.